

2. Ενδιάμεσα πορίσματα: πέντε υπο-θέσεις

Συνοψίζω τα συμπεράσματα της μέχρι τώρα εργασίας μου στο ερευνητικό πεδίο που μόλις κατονόμασα, διατυπώνοντας πέντε θέσεις. Το καθεστώς τους παραμένει βεβαίως ασταθές, εφόσον υπόκεινται σε έλεγχο και ενδεχόμενη αναθεώρηση. Κριτήριο αποτελεί ο βαθμός αποτελεσματικότητάς τους ως οδηγών στη μελέτη του τρόπου οικοδόμησης κοινωνικοεπιστημονικών θεωριών, επομένως ως εργαλείων για μια ερευνητική εφαρμογή σαν κι αυτή που παρατίθεται στο δεύτερο μέρος. Παρά τη συνοπτική και εν μέρει αποφθεγματική διατύπωση, παραμένουν επομένως υποθέσεις εργασίας.

α. Η επιστημονική έκθεση αποτελεί μια διαδικασία (συνθετικής) ένταξης του υλικού που προκύπτει από την έρευνα σε ένα εννοιακό δίκτυο που, αποδίδοντάς του σημασίες, το εξηγεί.

Η επιστημονική εξήγηση δίνεται επομένως με την έκθεση (και εδώ θα ήταν χρήσιμο να την ονομάσουμε *παράσταση*), εξού και η *παραστασιμότητα* μιας υπό διερεύνηση συνάφειας, αλλά και η *παραστατικότητα* της έκθεσης και εξήγησής της καθίστανται αποφασιστικά κριτήρια.

β. Ως ορθολογικό κριτήριο ελέγχου της επάρκειας της απόδοσης (εξήγησης ή και «ερμηνείας») ενός πεδίου της πραγματικότητας στη θεωρία αναδεικνύεται εκείνο της *ανακατασκευασιμότητας*.

Η κονστρουκτιβιστική αλλά και η ψυχαναλυτική επιστημολογία έχουν προσδιορίσει, κατά τη γνώμη μου με ακρίβεια, το κριτήριο αυτό ως την απάντηση στο φαινομενικά απλό ερώτημα «ταιριάζει;», ερώτημα που απευθύνεται στην ίδια την έννοια ή το σύμπλεγμα των εννοιών που συγκροτούν την εξήγηση. Παραφράζοντας αυτή την προβληματική και υπεραπλουστεύοντάς την σε επικίνδυνο βαθμό (όπως και την έμμεση αναφορά της στην καντιανή γνωσιοθεωρία) για λόγους εισαγωγικής συνεννόησης, θα μπορούσα να αποδώσω το ερώτημα ως εξής: «ταιριάζει το εννοιακό σχήμα στα ίδια τα πράγματα;» ή «τα ανακατασκευάζει πειστικά;» – και βέβαια αυτό το «πειστικά» απαιτεί αποσαφήνιση.

γ. Η επάρκεια της δια της έκθεσης θεωρητικής ανακατασκευής ελέγχεται διυποκειμενικά.

Ο διυποκειμενικός έλεγχος αναφέρεται πρωτίστως στην απαίτηση η εξήγηση να γίνεται αντιληπτή. Ορμώμενος από μια παρατήρηση το Ράλι,¹ αντιλαμβάνομαι αυτή την απαίτηση ως ταυτόσημη με εκείνη να μπορεί ο αναγνώστης να «παρακολουθήσει» την εξήγηση ή μάλλον την πορεία που οδηγεί σ' αυτήν. Κάτι τέτοιο θέτει όρους τόσο στην έκθεση όσο και στον εκθέτονα. Όλες όμως αυτές οι απαιτήσεις ιδιαίτερης προηγούμενης μέριμνας που απευθύνονται προς τον θεωρητικό-συγγραφέα και το έργο του δεν ανάγονται αποκλειστικά στο πολλαπλά παρεξηγημένο μέλημα της «διδασκτικότητας». Ο τρόπος έκθεσης-παράστασης, ακόμα και ως «απλό» ζήτημα οικοδόμησης της επιχειρηματολογίας, δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την ίδια την διαδικασία της έρευνας και προφανώς από τα εννοιολογικά εργαλεία αυτής της τελευταίας.

¹ Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, Χάρμοντσγουερθ 1990³: Penguin, σ. 54. Τα ζεύγη που προτείνει ο Ράλι, δηλαδή τα εφεύρεση-εύρεση και οδηγώ-(παρ)ακολουθώ για τη σχέση συγγραφέα-αναγνώστη, δίνουν μια πολύ ενδιαφέρουσα διάσταση στο κρίσιμο ζήτημα του μελήματος του συγγραφέα σχετικά με την πρόσληψη του κειμένου του, την ανάγκη της «καθοδήγησης».

δ. Ως επιστημονική επιχειρηματολογία, που ελέγχεται διυποκειμενικά και επομένως εμπλέκει τον αναγνώστη σε ιδιότυπο διάλογο με το κείμενο, η (εδώ πλέον εμφανώς «διαλεκτική») έκθεση απαιτεί μια επαναλαμβανόμενη θέση και άρση των σημείων της άγνοιας.

Μια τέτοια πλοκή της επιχειρηματολογίας μεριμνά συστηματικά για την καθοδήγηση του αναγνώστη, συνυπολογίζει τις κοινές προ-καταλήψεις και τις ενδεχόμενες ασυμμετρίες μεταξύ της προτεινόμενης θεώρησης και του κυρίαρχου Παραδείγματος και στοιχειοθετεί την εκάστοτε επιλογή της αναφορικά με τη θέση ενός προβλήματος – κυρίως δείχνοντας γιατί αποτελεί πρόβλημα. Η ανάγκη τεκμηρίωσης της άγνοιας και του συγκεκριμένου περιγράμματός της, η ανάδειξη δηλαδή των τόπων στους οποίους απαιτείται μια ριζική μεταβολή του τρόπου θέασης του αντικειμένου, χαρακτηρίζει κατ' ανάγκη τα κρίσιμα σημεία καμπής της επιχειρηματολογίας. Αυτά εκτίθενται (παρουσιάζονται) κατά κανόνα ως σημεία στα οποία διαπιστώνεται μια αρχικά, με τα υφιστάμενα εννοιολογικά εργαλεία, μη επιλύσιμη αντίφαση ή συνηθέστερα ως *αδιέξοδα*. Το λογο-τεχνικό πρότυπο μιας τέτοιας παράστασης αδιεξόδου, η εικόνα-πρότυπό του, είναι το εσωτερικά κλειδωμένο δωμάτιο του φόνου: η λύση είναι ασύλληπτη αν δεν αλλάξουν τα δεδομένα και, επειδή δεν δικαιούμαστε να παραβιάσουμε τα δεδομένα, θα πρέπει να βρούμε τι μας διαφεύγει σ' αυτή την ολοκληρωμένη εικόνα, πώς τα δεδομένα, όντας ως έχουν, μπορούν να ειπωθούν και αλλιώς.

ε. Μια τέτοια στρατηγική του κειμένου είναι ευκολότερα αναγνωρίσιμη στα έργα που εισάγουν μια παραδειγματική αλλαγή.

Οι λόγοι είναι με βάση τα παραπάνω προφανείς. Εκείνο που μπορεί να προστεθεί είναι η σύνδεση αυτής της θέσης με τη σημασία που αποδίδει ο Μπασελάρ στην άρνηση ως συστατική του νέου επιστημονικού πνεύματος, σε εκείνο το χαρακτηριστικό πρόθεμα των νέων επιστημών, το «μη».² Το αντικείμενο μιας παραδειγματικά καινοτομικής επιστημονικής θεωρίας συγκροτείται *ενάντια* στην προηγούμενη γνώση. Τέτοιο χαρακτήρα έχει και το κείμενο του Φρόντ που σχολιάζεται στο δεύτερο μέρος.

3. Το διακύβευμα: διαλεκτική έκθεση και ερευνητική μέθοδος

Οι παραπάνω θέσεις έχουν εμφανώς ως αφετηρία τους τη μαρξική διάκριση μεταξύ τρόπου έρευνας και τρόπου έκθεσης. Αν ως ενδιάμεσα ερευνητικά πορίσματα ελέγχονται μέσω της χρήσης τους σε αναλύσεις σαν κι αυτή που ακολουθεί στο δεύτερο μέρος, το διακύβευμα ενός τέτοιου ελέγχου υπερβαίνει ό,τι σηματοδοτείται από τον όρο *επιστημονική έκθεση*. Εκτείνεται στο περιεχόμενο του άλλου – συνηθέστερου και σαφώς συνδεδεμένου με τη μαρξική θεώρησης της μεθόδου– επιθετικού προσδιορισμού της «έκθεσης», τη *διαλεκτική*.

Έρχομαι έτσι στην κεντρική υπόθεση της παρούσας εργασίας, μια υπόθεση που δεν ερμηνεύει απλώς, αλλά σε σημαντικό βαθμό επαναπροσανατολίζει τον τρόπο με τον οποίο κατά κανόνα γίνεται αντιληπτή η μαρξική διάκριση (δίνοντας μάλιστα κατά ειρωνικό τρόπο κάποιο δίκιο στον Πόπερ που τοποθετεί τη λογική στην πλευρά της έρευνας όταν αναφέρεται στη θεμελίωση ως έκθεση). Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή η *διαλεκτική* έκθεση συμμετέχει καθοριστικά στην πορεία της έρευνας. Κι αυτή η

² Για τις σημασίες της μπασελαρικής άρνησης βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, *Από τον βιωματικό στον επιστημονικό κόσμο. Ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής της γνώσης*, Αθήνα 1992: Κριτική, σ. 126 κ.ε.

ιδιότροπη αλλά μη αναιρέσιμη σύνδεση προσδιορίζει το περιεχόμενο της πολλαπλά παρεξηγημένης «διαλεκτικής μεθόδου».

Θα προσπαθήσω να αποσαφηνίσω το περί διαλεκτικής μεθόδου διακύβευμα σε τρία σημεία, διατυπωμένα κι αυτά κατ' ανάγκην αποφθεγματικά.

α. Η διαλεκτική όπως μας παραδίδεται από το μαρξικό έργο αναφέρεται σε δύο περιοχές (όσο κι αν ο διαχωρισμός τους ενέχει ένα στοιχείο αυθαιρεσίας), που σηματοδοτούνται αντιστοίχως από τους όρους *Darstellung* και *Zwieschlächtigkeit*. Ο δεύτερος, μια μάλλον «πεζή», ίσως και αδόκιμη για επιστημονικό κείμενο έκφραση, θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ως *το διγενές* ή *το διφυές* και αναφέρεται στο πραγματικό ή τις πραγματικές σχέσεις. Το διφυές του πραγματικού είναι, σύμφωνα με την ανάγνωση που προτείνεται εδώ, αυτό ακριβώς που εκτίθεται και γίνεται παραστάσιμο στην θεωρητική ανακατασκευή.

Σχηματικά, η μαρξική πορεία έκθεσης, δια της οποίας συλλαμβάνεται το διφυές, μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Αρχικά εκτίθεται η αναζήτηση των ουσιοδών σχέσεων του αντικειμένου εντός του οικείου πεδίου (της κλασικής Πολιτικής οικονομίας και των όρων της), μέχρις ότου η πορεία αυτή να οδηγήσει σε ένα πλήρες αδιέξοδο (το διαπιστωμένο περίσσειμα, η υπεραξία, δεν μπορεί να προκύπτει από την ανταλλαγή στη σφαίρα της κυκλοφορίας, αλλά ούτε από τη διαδικασία της παραγωγής). Το αδιέξοδο εντοπίζεται και διερευνάται ως τέτοιο (με όρους «κλειδωμένου δωματίου»), καθώς αποτελεί αδιέξοδο ενός ολόκληρου υφιστάμενου επιστημονικού Παραδείγματος και καθώς η απόκρουσή του, εξαιτίας του αντικειμένου, αποτελεί θεμελιώδη ιδεολογική λειτουργία (το κέρδος ως αμοιβή ή «ευλογία»). Στο σημείο αυτό η διαπίστωση της ανάγκης μεταβολής του τρόπου θέασης (κατά μία έννοια αυτό που πρέπει να αλλάξει είναι το επιστημονικό «υποκείμενο») οδηγεί την έκθεση σε μια επανάληψη του αρχικού εγχειρήματος της αναζήτησης (επομένως της *έρευνας*), αλλά υπό διαφορετικούς όρους. Μια κρίσιμη εννοιολογική μετατόπιση (η εισαγωγή της *κριτικής* έννοιας της «εργασιακής δύναμης» στη θέση εκείνης της «εργασίας») δίνει στη νέα προσέγγιση διαφορετική πορεία. Η ανακατασκευή του αντικειμένου στη βάση αυτής της μετατόπισης αναδεικνύει «μια άλλη πλευρά των πραγμάτων», προηγουμένως παραμελημένη ή και «αόρατη», αναδεικνύει εντέλει το διφυές –και τη *διαλεκτική*– των σχέσεων που εξετάζονται και των εννοιών με τις οποίες συλλαμβάνονται αυτές οι σχέσεις (ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης της εργασιακής δύναμης, εργασιακή διαδικασία και διαδικασία αξιοποίησης στην παραγωγή, συντονισμός και εκμετάλλευση στην αυθεντία του κεφαλαιοκράτη κ.ο.κ). Κατά την ανακατασκευή αυτή η αρχική πλάνη, που οδήγησε σε αδιέξοδο, ανασυγκροτείται ως τέτοια, ως πλάνη και μάλιστα ως αναγκαία εν όψει των αρχικών εννοιολογικών εργαλείων (αλλά και της ιδεολογικής λειτουργίας του λόγου της Πολιτικής οικονομίας που διαχέεται ως ερμηνευτικός-νομομοποιητικός στην καθημερινότητα των παραστάσεων των δρώντων).

β. Η διαλεκτική έκθεση *οδηγεί* την έρευνα.

Μια τέτοια τοποθέτηση μοιάζει να αντλεί από πολύ διαφορετικές παραδόσεις (αρκεί να την μεταφράσουμε σε άλλους όρους: η θεμελίωση καθοδηγεί την ανακάλυψη σύμφωνα με τα κυρίαρχα επιστημολογικά ρεύματα και η γραφή την ανάγνωση σύμφωνα με τα πορίσματα της πιο πρόσφατης προπαιδευτικής³) και μάλιστα να αντίκειται στην εκφρασμένη από τον ίδιο τον Μαρξ σύνδεση των δύο «τρόπων», που θέλει την έκθεση να ακολουθεί την έρευνα μετά την ολοκλήρωση της τελευταίας. Αν όμως λάβουμε σοβαρά υπόψη μας την πλοκή της επιχειρηματολογίας του και τη διάρθρωση του συνολικού έργου του, είμαστε αναγκασμένοι να ανασκευάσουμε προς αυτή την κατεύθυνση την εικόνα που μας έχει κληροδοτήσει. Όχι μόνο γιατί πουθενά

³ Βλ. τον τόμο Κουζέλης κ.ά (επιμ.), *Γραφή και ανάγνωση... ό.π.*,

στο κείμενό του η πορεία δεν είναι μια ευθεία και σταδιακή μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, όχι μόνο γιατί τα σημεία καμπής και αλλαγής της πορείας είναι εμφανή και κατέχουν στρατηγική θέση στην οικοδόμηση του κειμένου, αλλά κυρίως επειδή η μαρξική έρευνα θα ήταν αδιανόητη χωρίς τις κριτικές έννοιες που παράγονται μέσα από το διάλογο ή την αντιλογία που οργανώνεται στη διαδικασία της έκθεσης μεταξύ του υφιστάμενου και του υπό συγκρότηση νέου Παραδείγματος. Είναι η έκθεση που αποσαφηνίζει, νοηματοδοτεί και ελέγχει τις έννοιες που καθίστανται εργαλεία της έρευνας και χωρίς τις οποίες η έρευνα θα ήταν κυριολεκτικά τυφλή. Σ' αυτή της την κατάληξη η τοποθέτηση δεν ξενίζει κάποιον που έχει εξοικειωθεί με την ερευνητική μεθοδολογία, καθώς αποτελεί κοινό τόπο ότι το εννοιακό-θεωρητικό πλαίσιο προϋποτίθεται της στροφής προς τα δεδομένα και δεν προηγείται απλώς (εθιμοτυπικά) στη συγγραφή της τελικής έκθεσης (με την τετριμμένη της έννοια). Εκείνο που παραμένει σχεδόν σκανδαλώδες είναι ότι μια τέτοια τοποθέτηση αίρει πλήρως την αυτονομία της έρευνας ως προς την έκθεση –και επομένως τη γραφή, την οικοδόμηση των επιχειρημάτων αλλά και το σχηματισμό της «εικόνας»– και αντιστρόφως.

γ. Η παλινδρόμηση μεταξύ ανάλυσης και σύνθεσης, έρευνας και έκθεσης δεν είναι ευκαιριακό ή τυχαίο φαινόμενο, δεν είναι πρόχειρη λύση λόγω ανάγκης και δεν εξυπηρετεί «μόνο» τις ρητορικές ή και διδακτικές απαιτήσεις μιας παρουσίασης.

Να σημειώσω και πάλι πως το ρητορικό ή και διδακτικό πρόταγμα δεν αποτελούν δευτερεύοντα ή καν «επιπρόσθετο» παράγοντα που πρέπει και αυτός να ληφθεί υπόψη: η πρόνοια για τη δυνατότητα του αναγνώστη να παρακολουθήσει την επιχειρηματολογία συμπίπτει με την εξήγηση και καθορίζει την επάρκεια της εξήγησης, την επιστημονική της επάρκεια. Το κρίσιμο όμως ζήτημα που θέτει η παραπάνω θέση αναφέρεται στην άμεση συμμετοχή της έκθεσης στην έρευνα και στον ερευνητικό χαρακτήρα της πρώτης. Οι κριτικές έννοιες, που –όπως σημειώνα σχολιάζοντας την προηγούμενη θέση– «αποσαφηνίζονται, νοηματοδοτούνται και ελέγχονται» στη διαδικασία της έκθεσης-ανάπτυξής τους, παράγονται εκεί που η διαδικασία αυτή συμπλέκεται αδιαχώριστα με εκείνη της έρευνας. Κι αυτό γιατί τα κρίσιμα σημεία καμπής της επιχειρηματολογίας, εκείνα δηλαδή στα οποία μετά τον εντοπισμό του πλήρους αδιεξόδου ή της μη αναιρέσιμης αντίφασης το κείμενο μας καλεί να ξαναπιιάσουμε το νήμα από μια άλλη άκρη, αποτυπώνουν μια αναγκαία κίνηση της ίδιας της έρευνας. Όταν –για να παραμείνω στο πρότυπο που σχολιάζω– ο Μαρξ διατυπώνει το «ιδού η Ρόδος, ιδού και το πήδημα» σχετικά με την προέλευση του κέρδους, μας προετοιμάζει για την κίνηση που μετέβαλε την *ερευνητική* του προσέγγιση, πράγμα που άλλωστε γνωρίζουμε από την ίδια την προϊστορία της συγγραφής του *Κεφαλαίου*. Με κάθε έννοια –και πάντως και κυριολεκτικά– είναι η μέχρις εκείνο το σημείο έκθεση που στρέφει τον Μαρξ στο να «ξαναδεί» το υλικό του υπό το πρίσμα του διαπιστωμένου αδιεξόδου και να εξαγάγει από τη νέα επεξεργασία (την ανάλυση της «εργασίας» με εργαλείο τις μορφικές διακρίσεις της αξίας ενός εμπορεύματος) την κριτική έννοια της «εργασιακής δύναμης». Η έννοια εξάγεται ερευνητικά υπό την καθοδήγηση των μέχρι στιγμής αποτελεσμάτων της έκθεσης και *υπέρ* της έκθεσης. Γιατί εντός αυτής θα αποσαφηνιστεί, θα νοηματοδοτηθεί και θα ελεγχθεί, αποκτώντας τις συνδέσεις που την προσδιορίζουν στο υπό συγκρότηση εννοιολογικό πλαίσιο. Αλλά και από την άλλη πλευρά, η έννοια που εντάσσεται στο ήδη υπάρχον πλαίσιο κρίνεται ως προς τη συνεισφορά της στην ανακατασκευαστική επάρκεια αυτού του πλαισίου («ταιριάζει στα πράγματα;», «τα αποδίδει;»). Αυτός ο έλεγχος παραπέμπει πάλι στην έρευνα, γιατί μόνο εκεί μπορεί να διεξαχθεί: με την εφαρμογή των διαπιστώσεων και τη χρήση των νέων εννοιών και εννοιακών συνδέσεων σε νέο υλικό, σε νέα προβλήματα. Κατ' αντιστροφή της

διατύπωσης που χρησιμοποίησα προηγουμένως θα μπορούσα επομένως να πω πως και η έρευνα καθοδηγεί την έκθεση και μάλιστα με μια πολύ ισχυρή έννοια, εκείνη του προσανατολισμού της ανακατασκευής που υλοποιείται με την τελευταία: η έκθεση αποσκοπεί στην απόδοση μιας πραγματικότητας που ως προϋποτιθέμενο όλο αποτελεί αναγκαία και σταθερή αναφορά της πορείας της. Μόνο που η διαπίστωση της «πιστότητας» της απόδοσης, μακράν από κάθε εμπειριστικό αυθορμητισμό, παραπέμπει πάντα σε πραγματική έρευνα. Στο σύνολό της επομένως η κριτική ανακατασκευή ενός συνόλου πραγματικών σχέσεων (και μάλιστα τόσο περισσότερο όσο αυξάνεται η περιπλοκότητά τους) δεν μπορεί να αποφύγει τη συνεχή μετάβαση από την έρευνα στην έκθεση και αντιστρόφως και η παλινδρόμηση αυτή αποτυπώνεται στην ίδια τη στρατηγική του κειμένου, επανενσωματώνεται στην έκθεση.